

کتاب شناسی و اثره‌نامه‌های قرآنی

(عربی به فارسی)

مقدمه

مجید غلامی جلیسه

انسان از ابتدای تولد تا هنگام مرگ همواره مأنوس و درگیر با الفاظ و معانی است. از کودکی آموخته‌ایم که برای برقراری ارتباط با دیگران و بیان ما فی الضمیر باید معانی را درک کرده و از زبان^۱ بهره‌بریم و آنچه می‌دانیم و یا می‌خواهیم را باید در قالب الفاظ بیان و یا درک نماییم. زبان نعمتی است که تصور انسان بی آن، ناممکن جلوه می‌نماید. در زمینه اهمیت زبان همین بس که خداوند بعد از خلقت انسان، قدرت بیان را به وی عطا کرد.^۲

خداوند متعال وجه تمایز بشر نسبت به سایر مخلوقات را شناخت معانی و الفاظ دانسته و در آن هنگام که انسان را با ملائکه رویارو کرد و از آنان خواست که نام اشیای مورد نظر را برای او بازگو کنند. آنان اظهار عجز کرده، انسان به واسطه این موهبت الهی (شناخت اسما) بود که توانست بر دیگر مخلوقات فخر ورزد.^۳

استفاده از زبان حال چه به صورت ملفوظ، مکتوب، مرسوم و... یک اصل اساسی و حیاتی در مراودات اجتماعی انسان است و ما بدون شناخت الفاظ، درک معانی و بیان آنها از ایجاد تعامل با دیگران و پیشرفت و تعالی عاجز خواهیم ماند، و این یک حقیقت کتمان‌ناپذیر است که اصولاً تفکر منهای زبان غیر ممکن است. به قول ساپیر (Sapir) این احساس که بسیاری تصور می‌کنند که می‌توانند بدون زبان به تفکر یا حتی استدلال پردازند توهمی پوچ و بی‌اساس است.^۴ برای یادگیری هر دانشی نیازمند فراگیری مقدماتی هستیم که بدون فراگیری این مقدمات، نخواهیم توانست قدمی در راه شناخت آن دانش برداریم.

یک فیزیکدان، شیمیدان و یا یک فقیه نمی‌تواند بگوید که من بدون فراگیری مقدمات

علم فیزیک، شیمی و یا فقه به این مرحله از دانش رسیده‌ام. از جمله مقدمات لازم برای فراگیری هر علمی درک الفاظ و معانی و فراگیری خواندن و نوشتن و قواعد مربوط به آن است.

در راستای دست یازیدن به همین مقدمه بود که بشر مولد علمی چون صرف، نحو، اشتقاق، فقه اللغه و... گردید. اولین تلاش‌های به ثبت رسیده بشری در راستای زبان‌شناسی و فهم عمیق لغوی را می‌توان در قرون ۵ و ۶ قبل از میلاد مسیح و در آثار فلاسفه و سخنوران یونان باستان همچون سقراط، افلاطون، ارسطو و نحله‌روایان که بنیانگذارش زنون (Zeno) بود جست و جو کرد. این تلاش‌ها را می‌توان در ضمن مجادلات و آثار به جای مانده از آنان پیدا کرد، ولی از زمان روایان به بعد بود که مطالعات لغوی در حوزه‌ای جداگانه مورد عنایت قرار گرفت. از جمله آثاری که از افلاطون به ما رسیده رساله کراتیلوس = اشتقاق واژه (Cratylus) است که خود گواهی بر تلاش اندیشمندان آن برهه از زمان در راه فهم و شناخت الفاظ و معانی است. دیوگنس لائرتیوس (diogens laertius) می‌گوید:

افلاطون نخستین کسی بود که به بررسی امکانات دستور زبان همت گماشت. ۵

البته این نه به این معنا است که قبل از این عصر تلاشی برای شناخت الفاظ و معانی صورت نگرفته است، بلکه بشر از همان ابتدای خلقت برای برقراری ارتباط، نیاز به زبان و شناخت الفاظ و معانی داشته و از آنها سود می‌جسته است ولیکن آنچه که در تاریخ به ثبت رسیده و مسلم است این است که اولین تلاش‌های واژه‌شناسی مربوط به یونانیان در آن عصر بوده است.

از جمله مهم‌ترین تلاش‌های بشری برای گسترش فهم لغوی، واژه‌نگاری است. بشر سعی کرد با جمع‌آوری الفاظ دایره‌شناخت و معلومات خود را نسبت به جهان پیرامون خود وسعت بخشد. او می‌دانست تنه‌اره‌ها برای شناخت آنچه که پیرامون ما است شناخت الفاظ و معانی آنها است و برای بیان آنچه می‌خواهد و یا می‌داند و برای برقراری تعامل با جهان و جهانیان نیازمند وسعت بخشیدن به فهم لغوی خود است.

در حدود قرن ۵ و ۶ قبل از میلاد بود که یونانیان به جهت علاقه‌ای که به ادبیات کهن و آثار هومر در آنها ایجاد شده بود نیاز مبرمی به شرح‌ها و تفسیرهای گوناگون در باب زبان و محتوی آثار هومر و نظایر آن پیدا کردند. و هم‌چنین به جهت نیاز خواندگانی که به جهانی تعلق داشتند که به تازگی یونانی شده بودند، واژه‌نامه‌هایی همراه با شرح دشواری‌های برخی از گویش‌های غیر آتنی تدوین گشت. ۶ این واژه‌نامه‌ها را - علی‌رقم آن که امروزه چیزی از

آنها در دست نیست. می‌توان اولین تلاش‌های بشری برای واژه‌نگاری نامید. هم‌چنین تعریف منظم تعداد کثیری از نشانه‌های زبان چینی یعنی اره یا (erh ya)، که تاریخ تدوین آن حدود ۲۰۰ سال قبل از میلاد مسیح می‌باشد و تألیف فرهنگی قدیمی (شوون shui wen) تألیف هوشن در حدود ۱۰۰ سال پس از میلاد نیز در زمره اولین تلاش‌های به ثبت رسیده بشری در زمینه واژه‌نگاری می‌باشد.

دسته بندی، ثبت و ترتیب دادن واژه‌ها برای استفاده بشر در همان سال‌های اولیه این علم شکل یافت. بشر از همان ابتدا می‌دانست که گستردگی الفاظ و معانی، مانع از آن است که بتوان واژه‌نامه‌هایی کلی و کامل نوشت، لذا ترجیح داد که برای شناخت هر چه بهتر علوم و جهان پیرامون خود و رفع نیاز مهم فالاهم کرده و دست به نگارش واژه‌نامه‌هایی تخصصی و موضوعی بزند. بشر می‌دانست که فهم واژگان و معانی خاص یک علم یا کتاب از جمله مقدماتی است که همه علوم وابستگی غیر قابل انکاری به این مقدمه دارند. اولین واژه‌نگاری بشر که یونانیان انجام دادند نیز پیرامون یک موضوع خاص یعنی ادبیات کهن یونان باستان بود و یا واژه‌نامه‌ای که چینیان نوشتند نیز در رابطه با تعریف نشانه‌های زبان چینی بود.

مسلمانان جامعه اسلامی نیز از همان ابتدا به این اصول مهم و اساسی پی برده و پایبند بودند. آنان می‌دانستند که فهم صحیح الفاظ و معانی جزء لاینفک پیشرفت و تعالی جامعه آنها است و لذا با دست یازیدن به علمی چون صرف، نحو، اشتقاق، واژه‌نگاری و یادگیری زبان دیگر جوامع نه تنها در راه فهم هر چه عمیق‌تر و بهتر از دین اسلام قدم‌های بلندی برداشته، بلکه در راه گسترش مراودات و تعاملات اسلام با دیگر جوامع و ادیان نیز تلاش‌های چشمگیری نمودند.

از آنجا که قرآن حاوی علم اول^۷ و آخر^۸ و یکی از دو ثقل به یادگار مانده در بین مسلمانان برای بهره‌گیری تعالیم دین مبین اسلام است. علوم گوناگونی چون: صرف، نحو، معانی و بیان، وقف و ابتدا، قرائت، تجوید، اسباب نزول و... در راستای فهم هر چه بهتر این کتاب آسمانی شکل گرفت. امروزه نیز ما ناچار هستیم که برای فهم هر چه عمیق‌تر و بهتر این ثقل اکبر بر این علوم تسلط پیدا کنیم.

جالب آن که به جهت اهمیت قرآن در بین مسلمانان، اولین تلاش‌های مسلمانان در صدر اسلام برای شناخت الفاظ و معانی و واژه‌نگاری این کتاب عظیم صورت گرفت و به جرات می‌توان گفت که زبانشناسی عربی با قرآن کریم آغاز می‌شود.

پژوهش در واژه‌های قرآن به قصد فهم قرآن که نخستین منبع قانونگذاری در اسلام و قانون اساسی مسلمانان می‌باشد شروع شد و قرآن محور اصلی همه تحقیقات و تلاش‌های زبان‌شناسی مسلمانان گردید.

روشن است که فهم واژگان کلام الهی برای دریافتن معانی و مفاهیم لحاظ شده در آن، ضروری است چرا که یادگیری تمام دانش‌هایی که یک قرآن‌پژوه برای دریافت معانی آیات کتاب الهی به آن نیاز دارد مانند: صرف، نحو، اشتقاق، معانی، بیان، بدیع، ناسخ، منسوخ و... نیازمند دریافت درست معانی واژه‌های قرآن است.

با نگاهی به آیات قرآن و روایات عصر نبوی، و ائمه (ع)، آنچه به چشم می‌آید این است که مسلمانان و مردمان آن زمان علی‌رغم عرب بودن در راه فهم کامل کلام الهی که به زبان عربی نازل شده بود، گاهاً دچار مشکل می‌شدند. پیدایش علم مفردات، یا همان واژه‌شناسی در صدر اسلام خود دال بر وجود این مشکل و اهمیت رفع آن و فهم واژگان این کلام الهی است. به طور کلی با نگاهی ژرف به روند نگارش فرهنگنامه‌ها و قاموس‌های قرآنی و هم‌چنین پیدا شدن گونه‌ای از تفسیر به نام تفسیر ادبی، می‌توان به این نکته پی‌برد که بررسی واژه‌های قرآنی دارای ارزش بالایی در میان قرآن‌پژوهان از صدر اسلام تاکنون بوده است.

جدا از آیات و روایاتی که در صدد تبیین معانی واژگان قرآنی است، اولین تألیف در این زمینه کتاب «اللغات فی القرآن» و هم‌چنین کتاب مسائل نافع بن الازرق الخارجمی (م ۶۵ هـ. ق) نوشته ابن عباس (م ۶۸ هـ. ق) می‌باشد، که این کتاب در بردارنده سؤالاتی است که نافع بن الازرق از ابن عباس در رابطه با معانی ۲۰۰ کلمه مشکل در قرآن کرده است.^۹ هر چند این دو کتاب را به جهت عدم مرتب بودن واژگان نمی‌توان واژه‌نامه و یا معجم به معنای امروزی فرض کرد ولی در هر حال این دو کتاب را باید هسته اصلی و اولیه شکل‌گیری واژه‌نامه‌های عربی و قرآنی نامید، بعد از ابن عباس تاکنون فرهنگ‌های مختلفی در این زمینه به نگارش در آمده است که هر کدام ویژگی‌های خاص خود را دارند.

سخن ما درباره تلاش‌های ایرانیان در زمینه واژگان پژوهی قرآنی به زبان فارسی است و این که ایرانیان تا چه حد در این زمینه تلاش کرده‌اند، به یقین گذشت زمان تلاش‌های بسیاری از بزرگان این سرزمین را از بین برده است، ولی آنچه مسلم می‌نماید این است که ایرانیان بعد از ورود اسلام به این سرزمین تلاش‌های چشمگیر و گسترده‌ای در علوم مختلف اسلامی، خاصه علوم قرآنی داشته‌اند، در زمینه واژگان پژوهی عام و خاص نیز ایرانیان از سردمداران و

مبدعان این فن بوده‌اند. چنان که خلیل بن احمد فراهیدی مبدع ترتیبی کردن واژه‌نامه‌ها براساس مخارج حروف و اسحاق بن ابراهیم فارابی مبدع ترتیبی کردن واژه‌نامه‌ها براساس حرف آخر کلمات بوده‌اند.

اما این که اولین کتاب واژگان پژوهی قرآنی به زبان فارسی در چه قرن و توسط چه کسی تدوین یافته از نقاط مجهول تاریخ این علم می‌باشد. در کتب تاریخی به عنوان اولین عالم آگاه ایرانی، از سلمان فارسی نام برده شده است. شهنشاه بن طاهر بن محمد اسفراینی در دیباچه کتاب خود آورده است که:

سلمان فارسی از مصطفی - صلی الله علیه وسلم - دستور خواست تا قرآن به پارسی به قوم خویش نویسد، وی را دستور داد. چنین گفتند که: وی قرآن بنوشت و پارسی آن اندر زیر بنیشت، آنگه به آخر آن بنیشت: هذا القرآن الذی انزل علی محمد - این است قرآن که فرو فرستیده آمده است بر محمد صلی الله علیه وسلم .^{۱۰}

و هم چنین ضحاک بن مزاحم بلخی خراسانی (م ۱۱۰۵ هـ. ق) نیز که شاگرد سعید بن جبیر نامیده شده و علم تفسیر را از وی در شهر ری فرا گرفته، از دیگر عالمان علوم قرآن ایرانی است که تنها تألیف وی تفسیری است که ما نمی‌دانیم به چه زبان و به چه شیوه‌ای بوده است.^{۱۱} شخص دیگری از ایرانیان که در عرصه علوم قرآنی دست به تألیف زده است عمرو بن عبید (م ۱۴۴ ق) است که به او نیز تفسیری نسبت داده شده که سبک تفسیری و زبان نگارشی آن نیز بر ما مجهول است.^{۱۲} از جمله اشخاصی که ترجمه و تفسیر قرآن به دو زبان عربی و فارسی بدو نسبت داده شده موسی بن سیار الاسواری (م ۱۵۰ هـ. ق) است. جاحظ در کتاب البیان و التبیین آورده است که وی از عجایب دنیا و مسلط بر دو زبان فارسی و عربی بوده و در مجلس درس وی اعراب در سمت راست و فارسیان در سمت چپ می‌نشستند و وی آیات کتاب الهی را می‌خوانده و سپس آن را به عربی برای اعراب و بعد به فارسی برای فارسیان تفسیر می‌کرده است.^{۱۳} آنچه مسلم می‌نماید این است که اولاً همزمان با ورود اسلام به ایران، مسلمانان در صدد فهم دین و کلام الهی برآمده و ثانیاً فهم معانی واژگان عربی و قرآنی مقدم بر ترجمه آیات کلام الله است و اگر اشخاصی دست به ترجمه و تفسیر قرآن به زبان فارسی می‌زدند. لازمه کار آنها فهم معانی واژگان قرآنی به زبان فارسی است.

نکته قابل توجه در زمینه واژه‌نگاری ایرانیان این است که اولین واژه‌نامه‌های فارسی به فارسی به ثبت رسیده از ایرانیان، یعنی واژه‌نامه «رساله ابو حفص سغدی» نوشته ابو حفص

سغدی سمرقندی و «تفاسیر فی لغه الفرس» نوشته شرف الزمان ابومنصور قطران تبریزی (م ۴۶۵) مربوط به قرن ۵ هجری است که متأسفانه هیچ اثری از این دو واژه‌نامه در دست نمی‌باشد، ولی نگارش این دو واژه‌نامه در قرن ۵ هجری و نگارش واژه‌نامه‌های «کتاب العین» فراهیدی و «دیوان الادب فی بیان لغه العرب» فارابی که هر دو ایرانی بوده‌اند، در قرن ۲ و ۴ هجری خود گواه بر این است که اولاً ایرانیان نیز همچون اعراب گسترش فن واژه‌نگاری در میان خود و تسلط بر آن را مدیون اسلام و قرآن می‌باشند و ثانیاً شکل‌گیری واژه‌نامه‌های فارسی به فارسی‌نشأت گرفته از واژه‌نامه‌های عربی به عربی است. ولی این که اولین واژه‌نامه قرآنی به زبان فارسی مربوط به چه زمان و شخصی است بر ما مجهول است.

اولین اثر به جای مانده در زمینه واژه‌نگاری قرآنی به زبان فارسی کتابی است تحت عنوان «لسان التنزل» که نویسنده آن مجهول و تاریخ تألیف آن قرن ۴ و ۵ هجری تخمین زده شده است. این کتاب که ترتیب سوره‌ای در آن لحاظ شده با فاتحه‌الکتاب آغاز و بعد از آخر قرآن، به ابتدا یعنی به صورت برعکس واژگان هر سوره را ترجمه می‌نماید. کتاب بعدی «ترجمان القرآن» زوزنی (م ۴۸۶ق) است که به ترتیب نوع واژه‌ها از اسم، فعل، حرف و... می‌باشد. بنابراین وجود این دو واژه‌نامه قرآنی به زبان فارسی و دیگر واژه‌نامه‌ها در قرن ۴ و ۵ خود دلیل متقنی بر سابقه نگارش واژه‌نامه‌های قرآنی بر واژه‌نامه‌های فارسی دارد.

آنچه پیش روی شما است، ترتیب تاریخی واژه‌نامه‌های قرآن به زبان فارسی است و از آنجا که هدف ما معرفی اجمالی واژه‌نامه‌ها است، واژه‌نامه‌هایی که به چاپ رسیده با عنایت به اولین چاپ و کتب خطی نیز با عنایت به قدیمی‌ترین نسخه موجود در ایران معرفی شده‌اند و در قسمت آخر مقاله نیز کتبی که مجهول‌التاریخ و یا مؤلف می‌باشند معرفی شده‌اند.

لازم به ذکر است که این مقاله صرفاً به هدف معرفی واژه‌نامه‌های قرآنی، فارسی بوده و ان شاء الله در آینده‌نه چندان دور سیر تطور و تدوین واژه‌نامه‌های قرآنی فارسی بررسی خواهد شد.

قرن ۴

۱. لسان التنزل، مؤلف مجهول، قرن ۴ یا ۵ ه. ق، تصحیح مهدی محقق، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴ ش، ۴۲۶ ص.

۲. فرهنگ لغات قرآن، خطی آستان قدس رضوی شماره (۴)، مترجم مجهول، تصحیح و تدوین احمد علی رجائی بخارائی (م ۱۳۹۹ق)، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳ ش، ۱۴.

قرن ۵

۳. ترجمان قرآن، قاضی ابو عبداللّه حسین بن احمد زوزنی (م ۴۸۶ق)، (خطی): آلمان، گوته (۴۰۱)، ترکیه، استانبول انیورسیتته (۱۱۶۴).
۴. الدرر فی ترجمان القرآن، محمد بن منصور المتحمّد مروزی (م ۴۸۹ق)، تصحیح محمد سرور مولایی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی و مؤسسه تحقیقات و مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۱ش، ۳۴۲ص.
۵. فرهنگ ترجمه و قصه‌های قرآن، ابوبکر عتیق نیشابوری (م ۴۹۴ق)، تحقیق و تدوین محمد جاوید صباغیان، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸ش، ۲۳۶ق.
۶. تفسیر مفردات قرآن، مؤلف مجهول، قرن ۵ هـ. ق، تصحیح عزیزاللّه جوینی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۹ش، ۳۵۷ص.

قرن ۶

۷. المحيط بلغات القرآن، احمد بن علی بن ابو جعفر محمد بن صالح بوجعفرک بیهقی (م ۵۴۴ق).
۸. تاج المصادر، احمد بن علی بن ابو جعفر محمد بن صالح بوجعفرک بیهقی (م ۵۴۴ق)، تصحیح هادی عالم زاده، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۶ش، ج ۱، ۵۵۰ص.
۹. تراجم الاعاجم، زین المشایخ محمد بن ابی القاسم البقالی الخوارزمی (م ۵۶۲ق) (خطی): ایران، تهران، ملک (۱/۵۷۱)، تحریر در ۶۸۸ق.
۱۰. فرهنگ لغات قرآن، مترجم مجهول، (م ۵۶۶ق). ۱۷.
۱۱. تراجم الاعاجم، مؤلف مجهول، ق ۵، تصحیح مسعود قاسمی و محمود مدبری، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۶ش، ۳۶۸ص.
۱۲. البصائر فی الوجوه والنظائر، ابو جعفر محمد بن محمود النیشابوری، (خطی): حیدرآباد، سالار جنگ، تحریر به سال ۶۰۳ق؛ ایران، مشهد، رضوی. ۱۸.
۱۳. وجوه قرآن، ابوالفضل حبیش بن ابراهیم بن محمد تفلیسی، تصحیح مهدی محقق، تهران، حکمت، ۱۳۴۰ش، ۴۰۹ص.
۱۴. جوامع البیان در ترجمان قرآن، ابوالفضل حبیش بن ابراهیم بن محمد تفلیسی، (خطی):

ایران، تهران، دانشگاه (۸۳۹)، تصحیح شده ۹۳۶ ق.

قرن ۷

۱۵. تراجم الالفاظ و اللغات القرآنیه، مؤلف مجهول، (پایان نامه): جمیل جعفری، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

قرن ۸

۱۶. المستخلص، محمد بن محمد بن نصر البخارائی، زنده در ۷۱۱ق، تصحیح مهدی درخشان، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۵ ش، ۲۶۶ص، تصحیح محمد علوی مقدم و رضا اشرف زاده، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجا، ۱۳۶۵ ش، ۴۰۶ص.

۱۷. خلاصه الجواهر القرآن فی بیان معانی الفرقان، ابوبکر اسحاق بن تاج الدین ابوالحسن علی بن ابی بکر بن ابی سعید حافظ صوتی بکری مولتانی حنفی (زنده در ۷۳۴ق)، (خطی): آلمان، برلین (۳۰) تحریر به سال ۷۳۴ق.

۱۸. فرهنگ میر سید علی، امیر سد علی بن شهاب الدین همدانی ق ۸، (خطی): بودلیان (۱۶۵۲).

قرن ۹

۱۹. کنز اللغات، محمد بن عبدالخالق بن معروف گیلانی، چاپ سنگی، ملا باقر خوانساری، تهران، ۱۲۷۵ق، ۳۲۶ص.

۲۰. ترجمان قرآن، سید شریف علی بن محمد بن علی حسینی استرآبادی جرجانی، (م ۸۱۶ق)، سنگی، ۱۳۱۳ق، ۱۱۵ص.

۲۱. ترجمان الحسنی، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، قم، مرعشی (۵۸۳۹)، تألیف به سال ۸۸۴ق، تحریر ۱۱۱۹ق.

قرن ۱۰

۲۲. ترجمان قرآن، عادل بن علی بن عادل حافظ شیرازی، سنگی، تبریزی، به خط نسخ محمد بن جلال حسینی ۱۳۱۳ق. ۱۹.

۲۳. ترجمان قرآن، تاج الدین بن محمد بن ابراهیم الهاشمی، احتمالاً ق ۱۰، (خطی): ایران، تهران، مجلس.

قرن ۱۱

۲۴. درر مشوره، نصیر الدین محمد شریف بن محمد مقیم قمی، ق ۱۱، ۲۰ (خطی): ایران،

تهران، مجلسی (۵۲۷۹/۸)، سده ۱۱-۱۲.

۲۵. قسطاس مستقیم و مفتاح لغات قرآن کریم، محمد علی بن شاهقلی رازی، (م ح ۱۰۸۳ق) ۲۱، (خطی): ایران، تهران، عباس دیوشلی.

قرن ۱۳

۲۶. ترجمان لغات قرآن مجید، محمد کاظم بن محمد شفیع هزار جریبی (م ح ۱۲۳۸ق)، (خطی): ایران، تهران، مجلس (۹۳۵/۱).

۲۷. ارشاد الصبیان الی تلاوت القرآن، محمد کاظم بن محمد شفیع هزار جریبی (م ح ۱۲۳۸ق)، (خطی): عراق، کربلاء، شیخ عبدالحسین تهرانی.

۲۸. لغات قرآن، عبدالحی دهلوی (م ۱۲۴۳ ق)، جونپور، ۱۳۰۷، ۶۴۰ ص.

۲۹. سلک البیان فی کشف مشکلات القرآن = ایضاح مشکلات القرآن، محمد جعفر بن سیف الدین شریعتمدار استرآبادی (م ۱۲۶۳ ق)، تهران، ۱۳۰۹.

۳۰. کلمات القرآن، ملانطنز علی بن سلطان حافظ طالقانی، (م ح ۱۲۷۰ ق)، (خطی): ایران، تهران، مدرسه چهاردهی، ۱۲۷۹ ق.

۳۱. لغات قرآن منظوم، مؤلف مجهول، ق ۱۳، ۲۲ (خطی): ایران، تهران، ملک (۲۳۰۷).

۳۲. ترجمه مجمع البحرين و طلع النیرین، نجم الممالک میرزا اسماعیل بن زین العابدین المنجم، معروف به مصباح، ق ۱۳.

۳۳. کاشف الازهان فی شرح أسماء القرآن، حاج علی قلی آقا ناصح آذرشهری الواعظ، تبریز ۱۳۶۷ ق.

۳۴. لغات کلام الله مجید، سید محمد کرمانی، زنده در ۱۳۳۲ ق، تهران، انتشارات مصدقی، ۱۳۲۷ ق، ۱۴۴ ص.

۳۵. لآلی القرآن، رجبعلی بن عباس خوئی. (خطی): ایران، خوی، کتابخانه نمازی (۶۶۶)، تحریر ۱۲۵۶ ق.

قرن ۱۴

۳۶. لغات قرآن، حیدر علی بن محمد مهدی اصفهانی، معروف به ندیم الملک (م ح ۱۳۳۸ق)، (خطی): ایران، قم، مرعشی (۲۴۸۸)، ۱۳۴۱ ق.

۳۷. اعلام قرآن، محمد خزائلی (م ۱۳۹۵ ق)، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۱ ش، ۷۸۶ ص.

۳۸. شرح لغات و کلمات دو سوره مبارکه فاتحه الكتاب و اخلاص، عبدالصمد امیر شقاقی،

تبریز، ۱۳۵۲، ۲۴ ص.

۳۹. فرهنگ لغات قرآن مجید، علاء الدین مجتبوی، تهران، بوذرجمهری، مصطفوی،

۱۳۸۴ق، ۲۲۸ ص.

۴۰. اشرف اللغات در ترجمه لغات قرآن، زین العابدین افتخارالواعظین، ایران، ۱۳۲۰ق.

۴۱. بیان المشکلات، سید محمد علی بن محمد اسماعیل الحسینی القاری، (م ق ۱۳)،

(خطی): عراق، نجف.

۴۲. نشر طوبی = دائرة المعارف لغات قرآن مجید، حاج میرزا ابوالحسن شعرانی، (م

۱۳۹۳ق)، تهران، اسلامی، ۱۳۵۵ق، ۶۰۴ + ۳۵۵ ص.

۴۳. تبیین اللغات لتبیین الآیات = فرهنگ لغات قرآن، محمد قریب (م ۱۳۹۵ ق)، تهران،

بنیاد، ۱۳۶۶ ش، ۷۲۳ ص.

قرن ۱۵

۴۴. لغت های قرآن مجید، احمد آرام، تهران، ۱۳۳۰ ش، ۴۳ ص.

۴۵. قاموس قرآن، سید علی اکبر قرشی، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۵۲ ش، ۷ ج.

۴۶. فرهنگ لغات قرآن، تقی بینش، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۵۲ ش، ۲۳.

۴۷. فرهنگ کامل لغات قرآن، عباس مهرین شوشتری، تهران، دریا، ۱۳۵۳ ش، ۶۶۴ ص.

۴۸. پند شایان = ترجمه لغات قرآن، سید رضا علوی نصر، تهران، ۱۳۵۷ ش، ۱۱۹ ص.

۴۹. کلمات قرآن، ترجمه محمد صابری، تبریز، کتابفروشی صابری، ۱۳۵۷ ش، ۴۰۱ ص، ۲۴.

۵۰. واژه های قرآنی، حبیب الله پیمان، تهران، شورای تبلیغات و انتشارات جنبش مسلمانان

مبارز ۱۳۵۸ ش، ۷۸ ص.

۵۱. لغات قرآن، محمد رضائی، تهران، انجمن اسلامی کارکنان وزارت دادگستری، ۱۳۱

۱۳۵۸ ش، ۱۵ ص.

۵۲. نگاهی به واژه های سیاسی قرآن، محمد تقی قادری، قم، تشیع، ۱۳۵۹ ش، ۷۲ ص.

۵۳. الفاظ القرآن، محمد رضائی، تهران، مفید، ۱۳۶۰ ش، ۳۲۵ ص.

۵۴. تحقیقی در زمینه کلماتی از قرآن، عبدالعلی بازرگان، تهران، شرکت سهامی انتشار،

۱۳۶۰ ش، ۲۴۶ ص.

۵۵. دائرة الفرائد در فرهنگ قرآن، محمد باقر محقق، تهران، بعثت، ۱۳۶۱، ۴ ج.

۵۶. شرح و ترجمه رساله المتوکلی، ترجمه محمد جعفر اسلامی، تهران، بنیاد علوم

- اسلامی، ۱۳۶۱ ش، ۲۵.
۵۷. قاموس قرآن در وجوه و لغات مشترک، کریم عزیزی نقش، تهران، بنیاد علوم اسلامی، ۱۳۶۱ ش، ۲ ج، ۶۹۲ ص.
۵۸. ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۱ ش، ۴ ج، ۲۸۲۰ ص، ۲۶.
۵۹. لغات قرآن در تفسیر مجمع البیان، الیاس کلانتری، تهران، بیان، ۱۳۶۲ ش، ۲۶۸ ص.
۶۰. ریشه یابی واژه های قرآنی، محمد جعفر اسلامی، تهران، بی نا، ۱۳۶۲ ش.
۶۱. فرهنگ لغات کامل قرآن، سید مجتبی علوی، قم، مؤلف، ۱۳۶۵ ش.
۶۲. تفسیر و توضیح کلمات قرآن، حسین علی انصاری راد، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷ ش، ۲۸۷ ص، ۲۷.
۶۳. لغت نامه قرآن کریم، محمود عادل، تهران، دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ ش، ۵۹۲ ص.
۶۴. معانی القرآن، محمد باقر بهبودی، تهران، خانه آفتاب، ۱۳۶۹ ش، ۶۱۲ ص.
۶۵. واژه شناسی در قرآن، علیرضا صدرالدینی، تهران، خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۶۹ ش، ۱۳۷ ص.
۶۶. فرهنگنامه قرآنی، زیر نظر محمد جعفر یاحقی، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲ ش، ۵ ج، ۲۴۶۳ ص، ۲۸.
۶۷. لغات قرآن، سید حسین مرتضوی، اصفهان، نشر حجت، ۱۳۷۲ ش، ۳۰۴ ص.
۶۸. آشنای با فرهنگ لغات قرآن کریم، محمد حسین حق جو، المهدی، ۱۳۷۳ ش، ۱۱۲ ص.
۶۹. واژه های قرآنی برای نام گذاری پسران و دختران، شهاب الدین خضری، سندج، نشر علوم، ۱۳۷۳ ش، ۴۸ ص.
۷۰. فرهنگ واژه های قرآنی، جعفر شیخ الاسلامی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۷۱. کتاب المقدرات فی غریب القرآن، ترجمه غلام رضا خسروی حسینی، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۴ ش، ۷۳۲ ص، ۲۹.
۷۲. واژه های قرآن، حمید محمدی، تهران، پیام حق، ۱۳۷۴ ش، ۲۲۰ ص.
۷۳. بررسی و نقد واژه های از کتاب وجوه قرآن، همراه با پژوهشی در ترجمه الهی قمشه ای،

- اعظم پریچهر، اصفهان، امانی، ۱۳۷۵، ۲۱۴ ص.
۷۴. واژه‌نامه، بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، جامی نیلوفر، ۱۳۷۵ ش، ۹۱۰ ص.
۷۵. واژه‌نامه قرآن، مصطفی اسرار، تهران، چوگان، ۱۳۷۷ ش، ۲۵۶ ص.
۷۶. المعین فی فهم لغات القرآن الکریم، شاپور دج، تهران، ملک، ۱۳۷۸، ۶۶ ص.
۷۷. فرهنگ‌نامه قرآنی، مصطفی اسرار، تهران، قو، ۱۳۷۸ ش، ۱۹۶ ص.
۷۸. واژه قرآن در قرآن، مصطفی اسرار، تهران، چوگان، ۱۳۷۸ ش، ۱۵۲ ص.
۷۹. فرهنگ‌نامه قرآنی، قدرت‌الله نیکبخت، تهران، قو، ۱۳۷۸ ش، ۱۸۷ ص.
۸۰. گلوآه‌های قرآن، رضا صالحی پناه، تهران، چوگان، ۱۳۷۸ ش، ۲۰۰ ص.
۸۱. پژوهشی در واژه‌شناسی، سیدرضا مؤدب، قم، احسن‌الحديث، ۱۳۷۸ ش، ۱۱۲ ص.
۸۲. فرهنگ اصطلاحات قرآنی، محمدیوسف حریری، قم، هجرت، ۱۳۷۸ ش، ۳۵۷ ص.
۸۳. شرح و تفسیر لغات براساس تفسیر نمونه، جعفر شریعتمداری، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ ش، ۴ ج.
۸۴. تفسیر و ترجمه کلمات قرآن، حیدر مصطفوی کردستانی، تهران، مسعود، ۱۳۷۹ ش، ۸۰ ص.
۸۵. منظومه نور، محمدحسن اسعدی، قم، جامعه القرآن الکریم، ۱۳۸۰ ش، ۶۹ ص.
۸۶. نام‌های زیبای قرآنی برای فرزندان، سید نورالدین خرمشاهی، تهران، انتشارات سازمان انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۸۰ ش، ۱۱۶ ص.
۸۷. واژگان پژوهی قرآن = تحقیقی در وجوه و نظایر قرآن کریم، محمود سرمدی، قم، الهادی، ۱۳۸۰ ش، ۴۲۴ ص.
۸۸. الاشباه والنظائر فی القرآن الکریم، سید محمد روحانی، محمد علوی مقدم، ۳۲ تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۰ ش، ۴۱۳ ص.
۸۹. به قدرت تشنگی (واژه‌نامه جزء ۳۰)، عباس روزی طلب، تهران، یقین، ۱۳۸۰ ش، ۲۱۶ ص.
- مجهول:
۹۰. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): انگلستان، موزه بریتانیا (Or ۶۴۷۴) تحریر به سال ۶۵۵ق، فیلم آن در دانشگاه موجود است. (۲۵۴).
۹۱. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، قم، مرعشی (۴۰۵۱)، تحریر به سال

- ۸۴۷ ق.
۹۲. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، قم، مرعشی (۴۳۵۶)، تحریر سال ۸۴۹ ق.
۹۳. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، مشهد، عبدالحمید مولوی (ف ۴۱۶)، تحریر به سال ۸۹۱ ق.
۹۴. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، مجلس (۶۰۷/۱)، تحریر به سال ۹۰۵ و ۹۵۱ ق.
۹۵. فرهنگ لغات قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، قم، مرعشی (۴۵۰۷)، تحریر به سال ۹۲۶ ق.
۹۶. تراجم الفاظ القرآنیه، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۳۵۱۵/۲)، تحریر به سال ۱۰۶۴ ق.
۹۷. فتح المثالی، مؤلف عثمان السمانی، (خطی): ایران، تهران، الهیات (۷۸۷ د)، نستعلیق، ۱۰۷۷ ق.
۹۸. ترجمه لغات مشکل قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، سپهسالار (۲۰۱۵) تحریر ق ۱۰.
۹۹. تراجم الفاظ واللغات القرآنیه، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه (۳۹۱۵/۲)، تحریر به سال ۱۰۶۴ ق.
۱۰۰. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، مشهد، جامع گوهر شاد، (۲/۱۶۷۲)، تحریر در قرن ۱۱.
۱۰۱. لغات قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، قم، مرعشی، (۴۹۰۱)، سده ۱۱.
۱۰۲. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، نجم آبادی، تحریر ق ۱۱ - ۱۲، فیلم آن در دانشگاه به شماره (۲۸۹۸) موجود است.
۱۰۳. ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، دهخدا (۲۳)، تحریر ق ۱۱ - ۱۲.
۱۰۴. ترجمان القرآن، مؤلف مجهول (خطی): ایران، مشهد، رضوی (۱۴۷۵)، تحریر به سال ۱۱۰۷، فیلم آن در دانشگاه به شمار ۲۰۳۵ موجود است.
۱۰۵. مستخلص المعانی، مؤلف مجهول، (خطی): پاکستان، اسلام آباد، گنج بخش

(۴۹۶۰)، تحریر سده ۱۲ .

۱۰۴ . ترجمه لغات کلام اللّٰه، ملا زاهد، (خطی): تاشکند (۵۸۴۳)، تحریر به سال ۱۲۴۹ ق.

۱۰۷ . مفتاح لغات قرآن، محمد بن حسام الدین (خواجه بهیکه)، (خطی): هند، حیدرآباد، آصفیه (۵۶۵)، تحریر به سال ۱۲۵۰ ق.

۱۰۸ . ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه (۲/ ۳۹۲۸)، تحریر ق ۱۳-۱۴ .

۱۰۹ . فرهنگ لغات مشکل قرآن، مؤلف مجهول، (خطی)، ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه (۲/ ۲۹۲۸)، تحریر ق ۱۳-۱۴ .

۱۱۰ . لغات قرآن، مؤلف مجهول، (خطی)، ایران، قم، مرعشی (۳۱۲۰)، تحریر به سال ۱۳۱۷-۱۳۱۹ .

۱۱۱ . فرهنگ لغات قرآن، مجهول المؤلف، مشهد، ۱۳۳۵ ش .

۱۱۲ . لغات قرآن، محمد صادق بن علی یارخویی، (خطی): ایران، مشهد، عبدالمجید مولوی (ف ۴۱۵)، نستعلیق،

۱۱۳ . راهنمای کلمات مشکله قرآنی، حجة الاسلام ظهیری، تهران، چهل ستون .

۱۱۴ . فرهنگ لغات قرآن، محمد باقر شریعت سنگلجی، تبریز، بی نا، بی تا .

۱۱۵ . خلاصه الترجمان من لغات القرآن، محب علی، (خطی): پاکستان، گنج بخش (۴۴۶۶) .

۱۱۶ . اساس العموم، حکیم بن عماد ناگوری، (خطی): هند، رامپورنذیر احمد (۶) .

۱۱۷ . تراجم الالفاظ و اللغات القرآنی، کمال الدین محمود، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه (۲/ ۳۹۱۵) .

۱۱۸ . ترجمان قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، مشهد، رضوی (۹ لغت) .

۱۱۹ . ترجمان القرآن، مؤلف مجهول (خطی)، ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه (۱۰۳۲) .

۱۲۰ . ترجمان القرآن، مؤلف مجهول، (خطی)، ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه (۱/ ۱۱۶۴) .

۱۲۱ . ترجمان القرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، مجلس (۵۴) .

۱۲۲. ترجمان القرآن، مؤلف مجهول، (خطی): انگلستان، موزه بریتانیا (۶۴۷۴ Or)
۱۲۳. افتتاح التحصیل فی لغات التنزیل، مجهول المؤلف، (خطی): یمن، مکتبه غریبه (۱۰۴).
۱۲۴. ترجمه لغات قرآن، مجهول المؤلف، (خطی): ایران، مشهد، اهدائی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی (۱۱۴۹/۳).
۱۲۵. ترجمه لغات قرآن، مجهول المؤلف، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه انجمن آثار ملی مجموعه نسخه‌های مفتاح (۱/۱۹۸).
۱۲۶. ترجمه لغات قرآن، مجهول المؤلف، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه انجمن آثار ملی مجموعه نسخه‌های مفتاح (۱۹۶/۱).
۱۲۷. لغات قرآن، مجهول المؤلف، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۰۲۳)، نستعلیق.
۱۲۸. فرهنگ لغات قرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، مجلس (۸۷۵۰۴).
۱۲۹. فرهنگ عربی به فارسی، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، مجلس (۸۷۵۴۵).
۱۳۰. جامع مفردات قرآن، محمد مراد کشمیری، (خطی): آق سرا (۹۱).
۱۳۱. واضح البیان فی لغات القرآن، محمد صلاح، (خطی): هند، حیدرآباد آصفیه (۱۵۶).
۱۳۲. ترجمان القرآن، مؤلف مجهول، (خطی): ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه، فیلم (ش ۲۸۹۸).
۱۳۳. جواهر القرآن، مؤلف مجهول، (خطی): هند، حیدرآباد، آصفیه (۲۶۴).
۱۳۴. خلاصه مستخلص المعانی، مؤلف مجهول، (خطی): اته (۲۷۰۱).
۱۳۵. فرهنگ نامه، مؤلف مجهول، (خطی): دیوان هند (۵۶۲ الف).

۱. هر جا که در این مقاله ما لفظ زبان را به کار می‌بریم مقصودمان هر چیزی است که انسانها، هدفها و اغراض خود را به وسیله آن بیان می‌نمایند.

۲. سوره الرحمن، آیه ۳ و ۴.

۳. سوره بقره، آیات ۳۰-۳۳.

۴. ادوارد سایپر، زبان درآمدی بر مطالعه سخن گفتن/ ۳۳۵، ترجمه: علی محمد حق شناس، سروش، ۱۳۷۶.

۵. آر. اچ. روبینز، تاریخ مختصر زبان‌شناسی / ۳۹، ترجمه: علی محمد حق شناس.
۶. همان / ۴۳.
۷. قال رسول الله (ص): ان فی القرآن علم الاولین و الآخرین. بحار الانوار، ۱۷۹/۲۴، باب ۵۰، ح ۱۱.
۸. شیخ صدوق، امالی / ۴۱۵، معانی الاخبار / ۹۰، بحار الانوار، ۱۰۶/۲۳، باب ۷، ح ۷.
۹. کتاب (اللغات فی القرآن) که نسخ متعددی از آن موجود است توسط دکتر صلاح الدین المنجد در سال ۱۹۴۶ م، در قاهره تصحیح و چاپ شده است و همچنین کتاب مسائل نافع بن الازرق نیز توسط دکتر ابراهیم السامرئی در سال ۱۹۶۹ م، در بغداد تصحیح و چاپ شده است.
۱۰. تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم، ۸/۱.
۱۱. الایرانیون و الادب العربی (رجال علوم القرآن)، ۴۳/۱.
۱۲. همان / ۴۵.
۱۳. همان / ۵۰.
۱۴. در این کتاب واژگان قرآنی مترجم قرآن، معروف به شماره ۴ با شماره ثبت (۱۷۳۲) در آستان قدس رضوی براساس حروف الفبا مرتب گردیده است.
۱۵. این کتاب برگرفته از کتاب تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری می باشد.
۱۶. کتابی با عنوان تاج المصادر در بمبئی به سال ۱۳۰۱ ق نیز به چاپ رسیده که بنا بر نظر آقای هادی عالم زاده این کتاب را نمی توان تاج المصادر بیهقی دانست و بیشتر شبیه المصادر زوزنی است.
۱۷. این کتاب شامل لغات قرآن مترجم، به تاریخ ۵۶۶ ق می باشد که به اهتمام تقی بینش به صورت فرهنگ نامه درآمده است.
۱۸. صاحب الذریعه می گوید که نصف اول این کتاب را ضمن ۲ جلد که البته صفحاتی از آنها ناقص بود در کتابخانه رضویه دیده است. اما این حقیر در جست و جویی که در فهرس این کتابخانه کرده به این کتاب برخورد ام.
۱۹. وی کتاب ترجمان قرآن میرسد شریف جرجانی را که براساس ترتیب سوره ای تدوین شده بود را به ترتیب حروف هجا مرتب کرده است.
۲۰. این کتاب در سال ۱۰۷۹ ق به دستور میرزا محمد ابراهیم بن میرزا محمد حسین شریف طیب تألیف شده است.
۲۱. این کتاب در تاریخ ۱۰۸۲ ق در هندوستان تألیف شده است.
۲۲. این کتاب به نام شاهزاده حسنعلی میرزا در تهران سروده شده است.
۲۳. این فرهنگ ترتیب الفبایی قرآن خطی مترجم مورخ ۵۶۶ ق موجود در آستان قدس رضوی می باشد.
۲۴. اصل کتاب نوشته حسین محمد مخلوف می باشد.
۲۵. اصل کتاب نوشته جلال الدین سیوطی می باشد.
۲۶. اصل کتاب همان مفردات الفاظ، نوشته حسین بن محمد راغب اصفهانی می باشد.
۲۷. این کتاب ترجمه کلمات قرآن، نوشته حسین محمد مخلوف می باشد.
۲۸. این فرهنگنامه در بردارنده ترجمه واژگان قرآنی، برگرفته از ۱۴۲ نسخه قدیمی مترجم قرآن است.
۲۹. کتاب المقدرات فی غریب القرآن نوشته ابوالقاسم حسین محمد بن فضل است، که آقای غلامرضا خسروی حسینی آن را ترجمه کرده است.
۳۰. این واژه‌نامه ضمیمه ترجمه قرآن کریم، بهاءالدین خرمشاهی و برگرفته از ترجمه وی است.
۳۱. این کتاب در اصل نوعی فرهنگ نامه برای استفاده مردم جهت نامگذاری فرزندان براساس نام های قرآنی است ولی خود می تواند تحت عنوان یک واژه‌نامه قرآنی مورد استفاده واقع شود. چاپ اول این کتاب در سال ۱۳۷۳ ش تحت عنوان فرهنگ نام های قرآن بوده است.
۳۲. این کتاب ترجمه کتاب الاشباه و النظائر فی القرآن الکریم، نوشته مقاتل بن سلیمان بلخی (م ۱۵۰ هـ. ق) است.